

Masarykova univerzita v Brně

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a knihovnictví

Kabinet informačních studií a knihovnictví

Atributy "mít" a "být" ve filosofii Ericha Fromma

Autor: Pavla Lichnovská

UČO: 217 878

Typ studia: prezenční

Ročník: třetí

Počet znaků: 18 461

Brno

2009

OBSAH

Úvod	3
1. Erich Fromm.....	4
1.1. Životopis Ericha Fromma	4
1.2. Dílo	4
2. Současná krize společnosti	5
3. Atributy <i>Být</i> a <i>Mít</i>	5
3.1. Atribut <i>Mít</i>	6
3.1.1. Použití <i>Mít</i> v jazyce	6
3.1.2. Existence orientovaná na <i>Mít</i>	6
3.1.3. Společnost orientovaná na vlastnění.....	7
3.1.4. Současná společnost orientovaná na vlastnění	7
3.2. Atribut <i>Být</i>	8
3.2.1. Použití <i>Být</i> v jazyce	8
3.2.2. Existence orientovaná na <i>BÝT</i>	8
3.2.3. Společnost orientovaná na bytí.....	9
4. <i>Mít</i> a <i>Být</i> v každodenním životě	9
4.1. Učení.....	9
4.2. Vzpomínání	10
4.3. Láska.....	10
4.5. Jistota - nejistota	10
6. Nový člověk a nová společnost.....	11
Závěr.....	13
Použité zdroje.....	14

ÚVOD

Erich Fromm patří mezi nejvýznamnější humanisticky orientované filosofy 20. století. Jeho dílo je stále živé a naléhavě apeluje na současnou společnost kvůli změnám, které je nutné provést pro její další vývoj či aspoň oddálení zániku.

Tato práce se zabývá atributy *Mít* a *Být* ve Frommově filosofii a jejich rolí v krizi současného světa i v hledání východiska z ní. Přestože Fromm psal o současné společnosti 70. let 20. století, přikláním se k ponechání výrazu současné společnosti i v dnešní době, jelikož myšlenky obsažené v jeho díle neztratily nic ze své aktuálnosti. Fromm ve společnosti rozlišuje dva způsoby orientace *Mít* a *Být*, které se projevují v lidském jednání i uznávaných principech. Právě převaha orientace *Mít* je příčinou dnešní krize, proto vidí Fromm její řešení v příklonu k orientaci *Být* a zamýšlí se nad možnou přeměnou převažující společenské orientace, která je podmíněna změnou každého z nás.

1. ERICH FROMM

Erich Fromm je světově uznávaných psychoanalytikem, filosofem a sociologem, jehož názory jsou stále živé a i po skoro již 30 letech od jeho smrti.

1.1. ŽIVOTOPIS ERICHA FROMMA¹

Erich Pinchas Fromm se narodil v roce 1900 německém Frankfurtu nad Mohanem v židovské rodině a od původního záměru stát se rabínem se po setkání s Freudovou analýzou a buddhismem odklonil k sociologii a psychoanalýze. V roce 1933 emigroval před nacistickým pronásledováním do USA, kde působil na univerzitách v Michiganu a New Yorku. V roce 1950 přesídlil do Mexika, zde působil na Universidad Nacional Autónoma de México a v roce 1974 změnil své místo pobytu na Švýcarsko. Ve Švýcarsku žil až do smrti v roce 1980.

1.2. DÍLO

Nejnámějšími Frommovými knihami jsou: Strach ze svobody (1941, *Escape from Freedom*), Člověk a psychoanalýza (1947, *Man for Himself*), Umění milovat (1956, *The Art of Loving*), Lidské srdce (1964, *The Heart of Man*) či Budete jako bohové (1966, *You Shall Be As Gods*). Atirbutům *Mít* a *Být* se Fromm věnuje ve svém díle *Mít nebo být?* (v anglickém originále *To Have Or To Be?*), které dokončil v roce 1976. Těsně před sazbou knihy z ní ovšem vyňal kapitoly zabývající se kroky k bytí, jelikož myslel, že by se mohla setkat s neporozuměním v domnění, že každý člověk má hledat jen duchovní cestu v rozvoji a sebeanalýze bez změny ekonomické reality. Tyto kapitoly byly vydány později v knize *Umění být*² (*The Art of Being*).

¹ Foto převzato *Erich Fromm* [online]. Nedatováno. [cit. 2009-04-25]. Dostupný z WWW: <<http://www.erich-fromm.de/>>.

² FROMM, Erich. *Umění být*. Vlastislava Žihlová. 1. vyd. Praha: Naše vojsko, 1994. 124 s. ISBN 8020602259.

2. SOUČASNÁ KRIZE SPOLEČNOSTI

Ve své knize *Mýt nebo být?* se Fromm zabývá současnou krizí lidstva. Její počátek vidí v průmyslové revoluci, kterou doprovázela myšlenka „velkého příslibu“ - ten zahrnoval naděje na ovládnutí přírody, neomezeného pokroku, štěstí a svobodu všech. Domněnka, že dosažení zdraví a komfortu bude znamenat neomezené štěstí pro všechny, se stala příslibem průmyslového věku. Ale právě s jeho nástupem se začalo ukazovat, že neomezené uspokojování potřeb nepovede k blahu, neboť cílem života není radikální hedonismus a že za domnělou svobodou je skryt byrokratický systém, který musí pro své fungování podporovat sobectví a chamtivost. V 18. století došlo k oddělení ekonomického chování od etiky a ekonomická nutnost se stala přírodním zákonem. Veškerý další rozvoj byl směřován pro rozvoj systému a ne dobra lidí. Tento systém se od té doby stále rozrůstá a dosahuje obrovských rozměrů. Naší společnosti tak vládne chtivost, touha po majetku a nenávisti k ostatním. Chtivost vlastnění vede k třídním bojům a válkám.

Stupňování konzumu ke zvýšení blaha nevede, bez zastavení plýtvání přírodními zdroji a ničení ekologických podmínek nám hrozí zánik. Došlo k obratu vztahu k přírodě na nepřátelský. Příroda se stala lidským majetkem - hluboce vykořisťovaným a byla tak nepřiměřeně narušena rovnováha mezi přírodou a lidským životem. Může se brzy stát, že příroda už nebude déle schopna lidský život udržet. Lidé však proti tomu nic nedělají neboť drastičnost požadovaných změn nenachází odezvu v sobeckém systému. Ocítáme se na počátku krize, v níž je přímo ohrožen náš život. Mnoho autorů vyzývá k podřízení ekonomiky potřebám lidí a ne naopak. Nutností je nová etika, nový postoj k přírodě.

3. ATRIBUTY *BÝT* A *MÍT*

V pohledu na společnost a lidském chování rozlišuje Fromm dva základní mody (atributy, aspekty) a to *Být* a *Mít*. Ty jsou prostoupeny celou společností, lidským jednáním, hodnotami a orientací. Na základě těchto dvou aspektů rozlišuje životní orientaci lidí na vlastnění či bytí. Rozdíl mezi vlastněním a bytím spočívá v tom, že vlastnění se týká konkrétních věcí, kdežto bytí se týká zážitků, které jsou nepopsatelné. Současná doba je charakterizována přemírou zaměřením na orientaci *Mít*, která je podporovaná konzumem a tlakem na spotřebu.

V člověku jsou přítomny obě tendence - *Mít* je spojeno s touhou přežít a jistotou a *Být* je specifickou podmínkou lidské existence, která odkazuje k sdílení, dávání, obětování se, tedy být za jedno s ostatními. O tom, který způsob převládne, rozhoduje často společnost – její struktu-

ra a hodnoty. Sami se však musíme rozhodnout, který způsob budeme rozvíjet i navzdory převládajícímu typu společnosti. Fromm uvádí, že existuje jen velmi malé procento vyhraněných typů a že tedy pro většinou lidí jsou reálné obě možnosti, jak být, tak mít. Převládnutí jedné nad druhou je závislé na vnějších okolnostech a životních podmínkách. Kořenem převládající společnosti orientované na vlastnění je touha po jednotě. Jakmile došlo k převládnutí jednoho vzorce, nikdo již nechce stát mimo proti ostatním a přizpůsobuje se většině. V důsledku zaběhnutého systému jedné orientace dochází k jeho rozvoji ve stejném duchu a prohlubování orientace na vlastnění.

3.1. ATRIBUT *MÍT*

3.1.1. POUŽITÍ *MÍT* V JAZYCE

V některých jazycích pojem mít vůbec neexistuje. Fromm uvádí, že například v hebrejštině se *mám* vyjadřuje opisem *jest-mi*. V jiných jazycích dochází k nahrazení opisné formy za sloveso mít. Tím je dokázán vývoj slovesa mít v závislosti na rozvoji soukromého majetku. Dnešní orientace na vlastnění se výrazně projevuje i v jazyce častějším využívání slova *Mít*. Dochází ke zvýšenému užívání podstatných jmen, neboť věci lze vlastnit. I aktivita se čím dál více vyjadřuje termíny vlastnění. Například místo *jsem hladový*, se zvyšuje používání *mám hlad*. Používání *mít* plus podstatné jméno stále roste navzdory tomu, že je toto použití nesprávné, jelikož procesy nelze vlastnit ale prožívat.

3.1.2. EXISTENCE ORIENTO VANÁ NA *MÍT*

V existenci orientované na *Mít* je vztah ke světu majetnický a přivlastňovací. Nejdůležitější formou vlastnění v dnešní době je konzumování. Konzumování snižuje strach, neboť co již člověk zkonsumoval, to mu nikdo nevezme. Navíc se zvyšuje touha po spotřebě, protože co již bylo zkonsumováno, přestává stačit. Fromm uvádí moderní konzumní rovnici: „*já jsem = co mám a konzumuji.*“

Podstatou existenčního modu vlastnění je majetkový zisk a jeho udržení. To bylo již pojmenováno v mnoha světových náboženstvích jako žádostivost či chamtivost.

Fromm uvádí i Freudův názor, že „převážná orientace na vlastnění se vyskytuje v období před dosažením plné zralosti a je patologická, jestliže zůstane natrvalo.“³ Dále dodá-

³ Tamtéž, s. 68.

vá, že podle Freuda je člověk soustředěný na vlastnění neurotický až duševně nemocný, z toho vyplývá, že společnost takových lidí je sama duševně nemocná.

Zdůrazňuje absurdnost orientace zaměřené čistě na vlastnění. Vlastnický vztah vyžaduje objekty, které jsou však relativní, neboť v našem světě nejsou trvalé – majetek může rychle ztratit svou hodnotu, člověk může zemřít. Nemůžeme tedy nic mít natrvalo, neboť vlastně nikdy nemáme nic, jelikož naše vlastnictví je pomíjivé. Vlastnění neumožňuje živý vztah mezi tím, co majitelem a objektem vlastnění, oba jsou degradováni na pouhé neživotné věci.

3.1.3. SPOLEČNOST ORIENTO VANÁ NA VLASTNĚNÍ

Společnost zaměřená na vlastnění je vystavěna na pilířích soukromého vlastnění, moci a zisku. Normy platné ve společnosti ovlivňují její členy – v současné společnosti se jedná o přání získávat majetek, podržet ho a zvětšovat. Obdivování jsou ti, kteří vlastní majetek a tím vzbuzují závist. Touhou po majetku je prochnuta celá společnost – od chudých, kteří vlastní jen pár osobních věcí až po velké vlastníky kapitálu. Lidé přesouvají své vlastnické zájmy do většího okruhu – na přátele, milence, zdraví, cestování, Boha atd. Osoby jsou přetvořeny ve věci, jejich vztah je vlastnický. Objektem vlastnění se stalo i vlastní já, které začalo být pocíťováno jako věc a přineslo tak povinnost investovat energii do úspěchu vlastní osoby.

3.1.4. SOUČASNÁ SPOLEČNOST ORIENTO VANÁ NA VLASTNĚNÍ

Fromm upozorňuje, že dnešní forma vlastnictví se liší od formy vlastnictví v 19. století vztahem k dané věci. V 19. století lidé svůj majetek uchovávali s láskou, pečovali o něj, aby dlouho vydržel. Proti tomu je dnešní potřeba není nakupováním pro uchování, ale nakupováním se stává nakupováním pro vyhazování. Lidé jsou nově nabytým majetkem po chvíli užívání přesytní a touží po novém modelu. Fromm pojmenovává moderní heslo nakupování, kdy pouze „nové je krásné.“⁴

Vlastnění se projevuje i ve vztazích s lidmi či k věcem, které se člověka bezprostředně dotýkají, dochází ke zvýšenému využívání vlastnického označení, tedy například můj lékař, moji dělníci či moje nemoc, moje léčení.

⁴ Tamtéž, s. 60.

V současné společnosti platí heslo „Jsem tím víc, čím víc mám.“⁵ To dopadá na celou společnost, ve které jsou lidé navzájem odcizeni. „Jsme společností notoricky nešťastných lid:osamělých, úzkostných, deprimovaných, destruktivních, závislých – lidí, kteří jsou rádi, když se jim podaří zabít čas, který se tak tvrdošijně snaží ušetřit.“⁶

3.2. ATRIBUT *BÝT*

3.2.1. POUŽITÍ *BÝT* V JAZYCE

Sloveso *být* můžeme užít ve třech formách - jako sponu (jsem velký), pasivní trpnou formu (jsem bit) nebo ve smyslu existovat. Existence orientovaná na *BÝT* se vyskytuje ve dvou formách – jako živý, opravdový vztah ke světu nebo jako opak jevu, pak se týká pravé podstaty v protikladu ke klamnému zdání.

3.2.2. EXISTENCE ORIENTO VANÁ NA *BÝT*

Předpoklady modu bytí je nezávislost, svoboda a existence kritického rozumu. Důležitá je vnitřní aktivita - tvořivé užívání vlastních sil k projevování sebe sama. Toho lze docílit prožitky milování, naslouchání, zájímání se či dávání. Nelze je však popsat slovy, neboť „slova jsou nádoby plněné zkušenostmi, které však přes ně přetéka jí.“⁷ V okamžiku, kdy se snažíme vyjádřit, co zažíváme je již zážitek pryč. Bytí je tedy slovy neopsatelné a lze ho sdílet jen zážitkem. Na rozdíl od mrtvé vlastnické struktury je bytí živé.

Být vyžaduje vzdát se svého egocentrismu a sobectví, což však připadá lidem příliš těžké, jelikož lpí na své vlastnické orientaci, která jim přináší jistotu. Pro bytí je nutné vzdát se iluze, že neokážeme žít samostatně bez podpory věcí, které máme.

Fromm upozorňuje, že skutečné bytí tvoří opravdová charakterová struktura a opravdová motivace našeho chování a ne pouze zdání, jak se projevujeme. Většinou je naše chování neodráží skutečné bytí, ale je pouze maskou pro vnější svět a my se zdáme být laskaví, hodní, chytří, i když takoví doopravdy nejsme.

⁵ FROMM, Erich. *Mít nebo být?*. Vlastislava Žihlová. 1. vyd. Praha: Naše vojsko, 1992. 170 s. ISBN 8020601813. s. 12.

⁶ Tamtéž.

⁷ Tamtéž, s. 72.

Důležitým aspektem existence orientované na *Být* je zbavení se touhy po stále větším majetku a bohatství, které způsobuje další žádostivost. Naopak je nutné „chtít jen jednu věc“⁸. Tím je myšleno umět si stanovit vlastní cíl a směřovat k němu veškerou svou energii. Pokud člověk tento cíl nemá vytknut je jeho konání neurotické, rozbíhá do všech stran a dochází ke konfliktům.

Ve své knize *Umění být se* Fromm zabývá způsoby, jak se „učit být“. Patří mezi ně uvědomování si sebe sama, svého těla i toho, co je v nás skryto. Dále například trénink soustředění, meditace, psychoanalýza či sebeanalýza.

3.2.3. SPOLEČNOST ORIENTO VANÁ NA BYTÍ

Společnost bytí je orientovaná na aktivitu, podporuje všestranný rozvoj člověka a neomezuje ho tlakem spotřeby. Podněcuje vývoj člověka, tak aby se vzdal všech forem závislosti na vlastnění a svou jistotu zakládal na víře ve vlastní já. Člověk v takové společnosti si je vědom, že nikdo a nic kromě něj nedává životu smysl. Raduje se z dávání a sdílení, rozvíjí své schopnosti, myšlení, představivost a poznává své podvědomé já. Důležité je, aby se cítil zajedno se vším živým a přestal dobývat přírodu a byl plně přítomen tady a teď. Ve společnosti orientované na bytí již neplatí motto „Jsem, co má“ ale „Jsem, co dělám.“⁹

4. *MÍT* A *BÝT* V KAŽDODENNÍM ŽIVOTĚ

Aspekty *MÍT* a *BÝT* lze pozorovat v každodenních lidských činnostech i vnímání lidí. Například se jedná o:

4.1. UČENÍ

U studentů typu *MÍT* nedochází k jejich obohacení o obsah přednášky, tento obsah jim zůstal cizí a vlastní pouze sbírku různých tvrzení. Studenti se snaží pouze udržet, co se naučili, ať už memorováním nebo ochranou poznámek. Nevytváří nic nového, neboť nové věci je děsí, jelikož by mohly znamenat vyvrácení toho, co uchovávají.

Naproti tomu studenti typu *BÝT* přemýšlejí o problémech předem, jsou jimi zaujatí a snaží se předem dojít k určitým otázkám o tématu. Sdělovaným myšlenkám živě naslouchají a reagují na ně tvořivě a v jejich myslích vznikají nové otázky a ideje. Nezáiskávají pouze vědomosti, ale jsou sami měněni. Přednáška ovšem musí obsahovat podněcující aspekty.

⁸ FROMM, Erich. *Umění být*. Vlastislava Žihlová. 1. vyd. Praha: Naše vojsko, 1994. 124 s. ISBN 8020602259. s.33.

⁹ Tamtéž, s. 106.

4.2. VZPOMÍNÁNÍ

V orientaci na *BÝT* je vzpomínání aktivní vybavováním neboť dochází ke spojení jednoho údaje s jinými souvisejícími. Spojení jsou živá, pojmy jsou spojeny produktivním myšlením nebo cítěním. Vzpomínání je zde tvořivé myšlení. Pro vybavení je často nutný silný osobní záměr, pak dojde k mobilizaci dávných poznatků či vzpomínek. Při vzpomínání dochází k znovuvytvoření daného objektu v takové míře, že je vybavovaná osoba či krajina před námi zase jako živá.

V orientaci na *MÍT* se prosazuje využívání *odcizené paměti*, kterou může být například papír nebo fotografie. Lidé spoléhají při zaznamenání informace na nosič na to, že mají a nemusí se ji tedy učit. Takové zapisování věcí však oslabuje vzpomínání a paměť je redukována do poznámek.

4.3. LÁSKA

Láska v modu *MÍT* znamená omezování či kontrolování jejího objektu, tím láska ubíjí a usmrcuje. Láska tak vlastně zakrývá nemilování. Fromm upozorňuje, že k ochladnutí či rozpadu mnoha párů dochází po svatbě, kterou získali právo na city i tělo druhého tím tedy mají i jeho lásku, nemusí se již o nic snažit a dobývat druhého. Láska byla od společného prožívání změněna na něco, co mají, tím přestali milovat a soustředili se pouze na věci, které mohou vlastnit – děti, auto, peníze atd.

4.5. JISTOTA - NEJISTOTA

Modus vlastnění znamená zůstat sát na jednom místě, nehýbat se vpřed a spoléhat jen na to, co máme, jelikož se díky tomu cítíme bezpečně. To způsobuje strach z nového, z kroku do neznáma. Mnohdy lidé zůstávají v nevyhovujících či přímo škodlivých vztazích jen protože se bojí změn. Jakmile už ale situace přesáhne kritickou hranici a oni se odhodlají udělat krok novým směrem, zjistí, že vlastně tak nebezpečná tato změna není. Fromm uvádí: „Každý nový krok obsahuje nebezpečí neúspěchu a to je jeden z důvodů, proč se lidé tolik bojí svobody.“¹⁰ Přesto jsou vždy vzorem lidé, kteří razí nové cesty a objevují nové, tento existenční typ lidí je v mytologii představován hrdiny. Navzdory tomu, že je mnoho lidí obdivuje, jen málokdo se odváží jít jejich cestou, neboť si dostatečně nedůvěřují, že by i oni mohli tuto cestu zvládnout. Místo toho se lidé ztotožňují s tím, co mají. Z toho ovšem vyplývá strach, že po-

¹⁰ FROMM, Erich. *Mít nebo být?*. Vlastislava Žihlová. 1. vyd. Praha: Naše vojsko, 1992. 170 s. ISBN 8020601813. s. 87.

kud to ztratí, nebudou nikým. Tato úzkost v modu bytí neexistuje, neboť člověk je tím, kým je. Bytí praxí roste, kdežto vlastnění spotřebou ubývá.

6. NOVÝ ČLOVĚK A NOVÁ SPOLEČNOST

Fromm se zabývá podmínkami, za nichž se může změnit lidský charakter z převládající orientace vlastnění na orientaci bytí, aby bylo zabráněno katastrofě, která by znamenala konec lidstva.

Podmínky jsou následující:

- Trpíme a jsem si toho vědomi
- Poznali jsme příčiny špatného stavu
- Poznali jsme způsoby jak stav odstranit
- Musíme uznat, že změna znamená žít podle jiných norem a jinou životní praxi.

Jako první předpoklad vzniku nové společnosti Fromm uvádí nutnost uvědomit si překážky, které tomu brání. Vědomí obtížnosti, byt' nejasné, je jednou z největších překážek ke změně. Je jednodušší tvářit se, že se nic neděje, než věnovat úsilí něčemu, co se nyní zdá nemožným. Fromm pokládá za důležité zbavit se iluzí a plně si uvědomit skutečnou realitu se všemi jejími důsledky. Mezi nejdůležitější problémy vzniku nové společnosti patří změna předpokladu neomezeného růstu na výběrový růst, přeměna motivace z materiálního zisku na psychické uspokojení, vědecký pokrok by měl být kontrolován pole svého dopadu na lidstvo, musí být vytvářet podmínky, aby se lidé cítili dobře, radostně a nemuseli hledat uspokojení v požívačnosti, průmyslová výroba musí být řízena bez totální centralizace.

Důležitým aspektem je změna ekonomického modelu dnešní společnosti a ústup od konzumu, zaměření výroby v duchu zdravé spotřeby. Fromm uvádí, že zde je výrazná role státu, aby určil jaký typ spotřeby je zdravý a jaký již patologický. Musí dojít k překonání myšlenky, že spotřebitel si vybere to, co chce, neboť si myslí, že je to pro něj dobré, jelikož myšlenka o vhodnosti výrobků je dána reklamou a konkurenčním bojem firem. Proto jakékoliv snahy o změnu tohoto modelu se budou střetávat se snahami průmyslových korporací tyto změny zastavit.

Dále Fromm zdůrazňuje, že je důležité přejít od „divácké demokracie“ k aktivní demokracii účastníků, která vybízí člověka ke spoluúčasti na při řešení veřejných problémů. Důležitá je přeměna současného demokratického systému, kdy je člověk ovlivněn vědomím,

že jakmile odevzdá hlas konkrétnímu kandidátovi, nebude mít již na události žádný vliv. Politický život musí být decentralizován stejně jako průmysl.

Dalším ze způsobů přeměny společnosti je omezení reklamy vybízející ke konzumu a zabrání „mytí mozků“, omezení hypnotizující propagandy, překlenutí propasti mezi chudými a bohatými národy, zaručení minimálního ročního příjmu, vymanění žen z patriarchální nadvlády, vytvoření nejvyšší kulturní rady, pro poradenství vlády a politiky, systém šíření objektivních informací.

Fromm se zamýšlí nad nadějí vzniku této nové společnosti a dodává, že jakkoliv se zdá malá, jedná se o naše přežití, a proto musí být uchopena a využita. Sám dodává naději myšlenkou na vzrůstající počet lidí, kteří jsou si současné krize vědomi i nutnosti ke změně, vzrůstající nespokojenost se současným systémem, mnohým nestačí jen konzumní štěstí a hledají jiné. Fromm zdůrazňuje předpoklad, že orientace bytí je v nás hluboce zakořeněná a její převládnutí záleží na vnějších okolnostech. Změna od vlastnění k bytí probíhá převažováním hodnot, jde především o změnu zaměření.

ZÁVĚR

Frommovo dílo a potřeba nové společnosti s jiným zaměřením k nám mluví v dnešní době stále naléhavěji. Přibývá lidí nepokojených se současnou situací, jak společenskou, tak ekonomickou či politickou a vzrůstá zájem o alternativy ke konzumnímu stylu život. Tento zájem již pronikl i k vedení společnosti a dochází tak k reakcím na něj, například ve snaze zabránit poškozování životního prostředí a prosazování udržitelného rozvoje. Ovšem je záhodno se ptát, nakolik je tato reakce oprávněná a nakolik je podmíněna skrytým ziskem firem, které z takového rozvoje budou mít prospěch. Ke skutečné změně, k jaké vyzývá Fromm, stále nedošlo. Stále převládá orientace na *Mít* a konzumní způsob život podporovaný ze všech stran reklamou i vládou. Jak se ukazuje v současném období finanční krize, místo příklonu k omezení spotřeby je investováno do jejího rozvoje v duchu ekonomické diktatury. Přitom má být každá krize obdobím rozhodování, kdy dochází k střetu starého řádu s myšlenkami, které ho narušují a posunují tak vývoj dopředu. Proto je i tato krize příležitostí ke změně. Vývoj vpřed ve prospěch lidstva však žádá oběti, které nejsme schopni poskytnout. Fromm se vyjadřuje ve smyslu naděje na záchranu lidstva, neboť může dojít k boji o jeho přežití. Nutností je však rychlé provedení potřebných změn, které ovšem probíhají jen velmi pomalu.

POUŽITÉ ZDROJE

Erich Fromm [online]. Nedatováno. [cit. 2009-04-25]. Dostupný z WWW: <<http://www.erich-fromm.de/>>.

FROMM, Erich. *Mít nebo být?*. Vlastislava Žihlová. 1. vyd. Praha: Naše vojsko, 1992. 170 s. ISBN 8020601813.

FROMM, Erich. *Umění být*. Vlastislava Žihlová. 1. vyd. Praha: Naše vojsko, 1994. 124 s. ISBN 8020602259.

FUNK, Rainer. *Erich Fromm*. Vlastislava Žihlová. Praha: Lidové noviny, 1994. 139 s., 24. obr. příl. ISBN 8071060860.